

Viggo Sørensen og Nina K. Grøftehaug:

Lidt om katten og alt dens væsen

I det gamle landbosamfund var katten bondens særeste husdyr. Den bragte ikke kød eller anden føde på bordet (som koen, svinet, fåret og fjerkræet), den leverede ikke trækraft (som hesten eller oxen), den havde ingen funktion som vogter eller jagtfælle (som hunden). Og alligevel var der en kat eller flere ved hver gård, ja såmænd ved det fattigste hus. For katten var den bedste hjælp i kampen mod det hav af mus, undertiden også andet, som efter høsten fulgte med ind i laden, på loftet og under gulvet af stuehuset, ja i ældre tid sågar ind i beboernes halmfyldte sengesteder. *Der ku somti være en fandens hus af dyr i søen en seng: muks og rotter, for ett at snakke om ildere og hugorme.*¹

Man holdt katten til huse ved at give den mælkerester i en *kattekop* eller et *kattetrug*, ofte en gammel træsko, hvor overlæderet var hevet fra, og da også kaldt en *kattetræsk*.² Enkelte madrester

¹ Top. 1707 °Vroue. Dette og alle efterfølgende citater er sat med kursiv. De er gengivet i en rigssprogstilnærmet form; vi har satset på letlæselighed, men dog søgt at bevare lidt af den dialektale sprogtone. Langt hovedparten af citaterne er hentet i Jysk Ordbogs samlinger, men da landbobefolkningen i Jylland og på Øerne stort set levede og tænkte ens, har de allerfleste citater paralleller i Ømålsordbogens artikler *kat* og *katte*-, alle redigeret af Karen Margrethe Petersen (Afdeling for Dialektforskning, Kbh. Univ.), og vi vil stedvis hente supplerende og nuancerende materiale derfra. Alle jyske citater er stedsfæstet med sognenummer (jf. jysk.au.dk/publikationer/oversigt, linket Jyske sognenumre og -navne), desuden ofte med kildeangivelse (jf. jyskordbog.dk/ordbog, linket Kilder). – ² Og derfor ses betegnelsen *kattekop* ført tilbage som betegnelse for en kvindetræsko, hvor overlæderet kun lige dækkede tæerne (fx top. 2233 Gejlager.NHF.68). Omvendt ses *kattetræsk* taget for pålydende i følgende vits: *det står på Lasses den nedre hylde* (ældre metafor for: gulvet), *dér hvor katti har sine træskoer* (top. 1218 AarbVends.1929.285).

kunne der vel også falde af³, men ellers var hele pointen jo, at katten selv skulle skaffe sig proteiner ved jagt på “de små grå”. Det var den også perfekt udstyret til – med en glimrende hørelse og med øjne, der ser knivskarpt i halvmørke, netop det tidspunkt af døgnet, hvor også byttedyrene gør mest væsen af sig.⁴ Som det hedder i en spøgefuldst gåde: *Ka du stave en levend musefælde med tre bogstav? – K-A-T!*⁵

Katten var sikret let passage til sit jagtrevir via såkaldte *katte-huller* – enten de huller oppe i lademuren, som også skaffede lidt lys og luft derind, eller særlige huller til formålet *ved siden af en udhusdør eller et godt stykke oppe i ladeporten*⁶; nogle steder indrettede man endda *katte gange* ind gennem det opmagasinerede korn.⁷ I modsætning til andre husdyr var det aldrig rigtigt til at vide, hvor man havde katten. Den smuttede lydløst rundt eller lå bare og slængede sig, indtil den omsider gik på musejagt, alt efter eget forgodtbefindende. Totalt udisciplineret, uimodtagelig for ordrer er katten, jf. talemåden *hejst og hunde og karlfolk, dem ka en lære noget; men køer og katter og kvindfolk, dem ka det et’ nytt at donster* (= herse) *med*.⁸

Katten som spåmand

De fleste danskere har udpræget mistillid til Meteorologisk Instituts vejrprognoser. Og dog er vi utrolig godt forberedt på kommende vejr

³ Top. 2224: *der vanker it steg til Perris* (kælenavn for katten), *før det har faldt i asken tre gange*. 2480 Krist.Opt.: *ka’tskovver = skover* (dvs. fastbrændte grødrester), *der sidder op om siden af gryden; de er til katten; dem, der er i bunden, de er til manden* (dvs. husbond). Top. 1214: *milten ... skulle koges sammen med pølserne, for ellers kunne de ikke holde at koge, og bagefter blev den så kastet bort, deraf navnet ... kattens pølse*. – ⁴ Om kattens syn og hørelse, såvel som dens absolutte afhængighed af kød, jf. <http://da.wikipedia.org/wiki/Kat>, afsn. Sanserne hhv. Føde. – ⁵ Top. 2480 AarbHards.1930.138. – ⁶ Top. 1300 AEsp.Læsø. – ⁷ Top. 2476: *Når der ... skulle gulfes sæd i laden ... lavedes der en gang til kattene; den udgik som en smal rende fra portsiden og hen langs med den ene ydervæg i laden ... tillige gik der en smal rende*

i sammenligning med de gamle bønder, for hvem vejret ellers virkelig betød noget – både i den daglige drift og (især) den travle høst-tid. Ikke sært, at man dengang søgte varsler om vejret, enten ved (rationelt) at henholde sig til ofte registrerede vejrsmammenhænge: *Når det arker fra sønder til nør* (dvs. når der på himlen ses lange striber af hvide fjerskyer i fra syd mod nord), *skal bonden tage sit korn, mens det er tørt; når det arker fra vester til øster, kan han lade det stå, så længe han lyster*⁹ – eller ved (mere fantasifuldt) at søge andre sammenhænge, fx såkaldte *julemærker* til forudsigelse af vejret i sommermånederne: *Så har de gamle haft for skik at tegne ... tolv små kredse på (lofts)bjælken, én for hver af de tolv juledage, tegnet fra 1. juledag ... Som vejret var i disse dage skulle det i hovedsagen blive i årets tolv måneder*.¹⁰

Overtro som i sidstnævnte citat afspejler en ældgammel tro på sammenhæng mellem situationer, som hverken har tidslig eller kausal forbindelse, men hvis mønster fornemmes ens. Erich Auerbach har formuleret det sådan, at en iagttaget situation fungerer som *figura* (mønster eller varsel) for en anden kommende (og vigtigere) situation, og som et af flere eksempler giver han jødernes tro på, at Isaks offer præfigurerede (og så at sige gav løfte om) Jesu offer.¹¹ Nutidens mennesker vil måske snarere forstå denne tænkemåde via begreber som totem og voodoo.

Helt fra starten af den periode, Jysk Ordbog dækker – dvs. omkring 1800 – er der næppe længere nogen, selv i det yderste Jylland, der har taget slige varsler for pålydende. Men man har kendt til dem – som til så mange andre rester af magi (fx præsten, der ejer en cyprianus og derfor kan mere end sit fadervor) – og man har endnu et århundrede igennem brugt den slags varsler i spøg, som tidsfordriv, undertiden også med vag gysen, som når nutidsmennesker ser en sort kat løbe over vejen. Netop katten optræder ofte i den slags varsler, og da går de hyppigt på vejrskifte: *Når katten river i en stolpe* (altså skærper sine kløer), *får man storm eller uvejr fra den kant, hvor katten river*¹² –

ind midt i stejlen (= det nederste lag kornneg). – ⁸ Top. 1544a – og hvem ville gætte på, at dette er sagt af en gammel mand! – ⁹ Top. 2059 Folkeminder.1959.223 (men med utallige varianter ned over Jylland). – ¹⁰ Feilb.BL.238 (på grundlag af adskillige ældre jyske kilder). – ¹¹ Erich Auerbach: *Mimesis* (Bern, 1946) 3.Auflage s.74f.

eller: *Når katten vasker sig, får vi regn, men kæmmer den sig over ørerne, bliver det blæst*¹³; ligheden må i første citat være den voldsomme riven (for blæst river jo også), men det i citat nr. 2 står mere uklart. Men det kan også være huslige forhold, der varsles: *Mødte man en sort kat, måtte man vente spektakel i huset*¹⁴ (med begrebet “sort”

som lighedspunkt) – eller: *Ven e Kat toer sig* (= når katten vasker sig) *helt op over æ ører, så kommer der store fremmede* (= fine folk på besøg)¹⁵ (og her er lighedspunktet vel pyntelighed).

Men som det ses, er det hele situationen – og ikke primært kattens tilstedeværelse – der tjener som varsel. I andre kilder er varslet om gæster, at *e kokkehymand gal* (= hanen galer) op ad dagen. Så hvis man vil vide, hvordan lige netop katten så ud i bondens øjne, hvilke egenskaber man i det gamle landbosamfund tillagde specielt katten, må man i stedet betragte de mange sproglige konstruktioner, hvor katten bruges til at spejle menneskelige træk – dvs. sammenligninger, metaforer, ordsprog og talemåder. Selv her optræder imidlertid stof, der er irrelevant for netop kattens signalement – som når det (med generel fokusering på alder) hedder, at *gamle katte labber også mælk* (... om en gammel mand, der ta’r sig en ung kone).¹⁶

Smidig, glubsk – men let at skræmme

De fleste danskere vil uden tøven skrive under på sammenligningen *så smidig* (el. *hurtig, let*) *som en kat*. Når tilsvarende næsten ikke forekommer i JOs samlinger¹⁷, skyldes det formentlig blot, at sådanne

¹² Top. 2431 KThuborg.Harboøre.306. – ¹³ Top. 2224. – ¹⁴ Top. 1300 Grüner-Nielsen. LGD.220. – ¹⁵ Top. 3224. – ¹⁶ Top. 1218 AarbVends.1932.317. – Mange af de ordsprog og talemåder, der også kendes i rigssproget, hører herhen, fx: *købe katten i sækken*; *af mange tak døde smedens kat*; *være klog på kattens død, når den løber med tarmene om halsen*. – ¹⁷ Top. 1234 °Hllum.: *han sprang af sted ... så let som en kat*. Top. 1338: *smedden som en kat*. Top. 2029: *han kan snige sig som en kat*. – Ømålsordbogen har tillige nogle (sjældent optegnede) adjektiver af typen *kattebenet*, *-fodet*

forbindelser har virket for selvfølgelige til at fortjene optegning. I hvert fald er kattens navn overført til flere behændighedslege: *kat-efter-mus* (en tagfat-type vist kendt i hele Jylland), *slå* (el. *vende*) *en kat* (= slå kolbøtte, undertiden af særlig vanskelig karakter).¹⁸ Samsø-betegnelsen for at slå smut, nemlig *slå kat*, skal derimod næppe forstås sådan; her er snarest tale om en forenkling af det indtil videre uforklarede *slå kutteri'lose*, *slå kikkeli'lose* etc. i Midtjylland – formentlig et forvansket fremmedord. Og *rykkes (i) kattlestrud(d)i*, *(i) kattlestreng* er navnet på en prøve for drenge og unge mænd, hvor det mere drejer sig om styrke end om smidighed.¹⁹

Vejbæk skole (Sønderjylland) i 1914. Børnene leger *kat-og-mus*.

Forskellige genstande, der udmærker sig ved at være let bøjelige eller lette at manøvre, har også lånt navn efter katten. I overført betydning betegner *kat* således (1) en særlig lang og lav trillebør til tørvetransport (anvendt i Sydvestjylland)²⁰, (2) et pengebælte til at sno om livet (brugt vidt og bredt i ældre tid af omrejsende handelsfolk)²¹, (3) en bærekrans på hovedet (lavet af et gammelt forklæde, og brugt

(= smidig, hurtig) og *kattehåndet*, *-nævet* (= fingernem). – ¹⁸ Top. 3246 AlsOrdsaml. hhv. top. 0355 °NSamsø; om en særlig slags kolbøtte top. 2694 °Darum. På Øerne også kaldt *krænge*, *smøge en kat*. – ¹⁹ Læs videre i F.II.112. I ØMO. har vi tilsvarende legene *trække(s) kat* og *klemmes kat*. – ²⁰ Se nærmere Ord&Sag.1984.50. – ²¹ Se fx JSandholm.BH.78 og Møller.Borbjerg.22. – ²² Top. 2543. – ²³ Top. 1171

på Hanstholm af de såkaldte æsepiger, når de bar bakker med færdig-gjorte garn ned til fiskernes både).²² Derimod har smeden nok mere været inspireret af kattens lange smalle krop, når *kat* i hans fagsprog kan betegne et bundt affaldsjern.²³

Medvirkende til kattens væverhed er dens ringe størrelse. Den vejer ikke meget og kan derfor gå på selv det skrøbeligste underlag, fx en tynd isskorpe over pytter eller damme – også selv om vandet er sunket bort under skorpen og erstattet af luftblærer. Den slags mælkefarvet is hedder derfor (i Sydøstjylland samt nordlige og østlige dele af Sønderjylland) *katte-is* – hvorimod den i Vest- og store dele af Nordjylland har fået navn efter det mælkeagtige skær: *blind-is*. I forlængelse heraf kan *kat* (ved dekomposition) blive betegnelsen for en luftblære under isen²⁴, og det er den slags katte, man med lidt held kan brænde af ved at prikke hul og sætte en tændstik til.²⁵

Takket være væverhed og lidenhed kan katten undertiden smutte op og ind, hvor den efter bondens mening ikke hører hjemme, men hvor den håber at kunne stille sin altid glubende appetit. Det hedder jo godt nok (til kattens ros), at *når katten er væk, spiller musene på bordet*: men en ældre jysk kilde har også bemærket, at *når æ mand ik' er hjemme, sidder æ kat for æ bordende*.²⁶ Fra rigssproget ved vi, at *katten kredser om den varme grød* (og kun til den er blevet *kattevarm* el. *kattelunken*, dvs. kuldslået og dermed spiselig), men også andre ordsprog bevidner kattens grådighed: *det er for sent at jage katten væk, når den har drukket fløden*²⁷; *når katten er mæt, er mælken besk* (dvs. forlængst blevet sur)²⁸ – og ret almindeligt driller man den modfaldne med talemåder som: *a tøkkes du går og hænger med næbbet, har katten taget dit fedtebrød?*²⁹ Kødmat skal være fuldstændig uspiselig, for at katten giver op – som over for den ufølsomme person med følgende skudsmål: *haj er så hård, dede i kat intj* (= at en kat ikke) *ka gnav i ham*.³⁰ Ja, det er næsten lige meget, hvad der forsvinder sporløst, så kan man undskylde det med, at *æ kat hå tavn et* (= katten har taget det).³¹

DSmTid.1960.43: *affaldsjernet ... skulle dannes til en "kat" med en lang hale, fx af en udrettet hesteko, der kunne benyttes som håndtag ... man varmede (resten) til hits* (dvs. til det blev glohedt) *og svejsede de sammenpakkede stumper sammen på ambolten*. – ²⁴ Top. 0355. – ²⁵ Top. 3267 Ottosen.DGS.20. – ²⁶ Top. 1392 Grøn. Opt. – ²⁷ KThuborg.Harboøre.312. – ²⁸ Top. 3291. I et par udtryk fra ØMO. æder

Katten er dog, pga. sin ringe størrelse, nødtvungent respektfuld over for nogen af vor størrelsesorden. Det er ikke rart for et barn at blive fanget med fingrene i klejnedåsen, men det er dog værre for katten, der bliver fanget på mælkerov: *han blev så sum* (= stille, modfalden) *som æ kat med æ siklud* (dvs. den klud, man sier mælken igennem) *om e hals* – brugt som billede på *den, som taber modet eller bliver skamfuld, når han ved kendsgerning overbevises om at have handlet slet*.³² Her er det ingen sag at kyse katten væk (med råb som *kist kat*!³³ el.lign.); det skal være et sølle skvat, der *ikke kunne jage katten af sin egen grød*.³⁴ Larm af enhver art skræmmer som bekendt katten, mest af alt tordenvejr; så et vildt forstyrret menneske kan passende siges at *se ud lissom en lam kat i torden*³⁵ (med diverse varianter). Højdepunktet af ynkelighed rammes i plet med udtrykket *som en syg kat*.³⁶

Ikke en kattehale

Set med disse briller, betragtet som noget aldeles inferiørt, møder vi også katten i rigssprogsudtrykket *ikke en kat* (= ingen som helst) og i ømålsudtrykket *ikke være for katten* (egl.: ikke være egnet for el. svarende til katten; derfor overført: være fin, stor på den, dristig etc.).³⁷ Men betyder en kat ingenting, så overtrumpes – eller skal vi sige: undertrumpes – det dog (i nogle jyske kilder) med kattens hale alene: *a fik æn kattehale ... dvs. jeg blev snydt, fik ingenting*³⁸; *man gav sig gode stunder til ... snak om kattens hale* (dvs. om ubetydeligheder).³⁹

Endnu et twist – i latterliggørende retning – har katten (og navnlig kattehalen) fået i en lang række afvisende og drillende udtryk. En vil fx gøre sin mening gældende, men bliver belært: *din mening*

katten sågar karkluden hhv. fejemoget med. – ²⁹ Top. 2142. – ³⁰ Top. 1253. – ³¹ Top. 2172 HIPeters.Linaa.87. I det aktuelle tilfælde var det præstens kommentar, hvis nogen under konfirmationsforberedelsen ikke kunne aflire katekismen flydende. Med en tilsvarende vits hedder det (top. 2064), at *katten er rendt med hans mål* (nemlig de mål, en ringe skrædder har taget – eller snarere har glemt at tage) – hvis det da ikke er hunden, der er *slem til at løbe bort med hans mål* (top. 1286 °Haverslev). – ³² Top. 1408 Schade.130. – ³³ Top. 2694 °Darum. – ³⁴ Top. 3254. – eller alternativt var så *from og føjelig ... te vor kat kunne ta ham* (top. 1432 Skyum.M.20). – På den anden side viser kattevenlighed ens gode sindelag: *du skal være god ved katten, god-pige* (= min pige), *så får du godt vejr til dit bryllup* (top. 3246 Ussing.Als.193); dette i skarp kontrast til kællingen, der under devisen *høg over høg ... da pisket hun sin kat* (top. 3100 SJyMSkr.XVII.112). – ³⁵ Top. 2694 °Darum. – ³⁶ Top. 1286 °Haverslev. – ³⁷ Jf.

sidder i æ kats hale (dvs. klap i!)⁴⁰; en anden plager, men affærdiges: *du kan få en gæv kat* (el. *en kattehale*)⁴¹; en tredje keder sig, men så kan han *tage i æ kats hale og køre, så har du noget at gøre*.⁴² *Æ bestemmer selv!*, protesterer sønnen, og faderen svarer hånligt: *gør du ikke en kattehale*!⁴³ Som helt stereotype håneformler (brugbare som svar på en bred vifte af udsagn) er udviklet typen *vil du ikke (have) en kattehale! du kan få en kattehale!* etc. – alle med betydningen: sludder og vrøvl! pjat med dig!⁴⁴

I sådanne formler kaldes kattehalen også i Nordvestjylland for en (*katte*)*kabese* (med et andetled af uvis oprindelse, dog formentlig et forvansket fremmedord).⁴⁵ I Sønderjylland hedder den lige så tit (*katte*)*svat*, fx *du ved en katsvat!* = *du ved ikke rigtig besked*⁴⁶; *åh, vil du it ha en gammel katsvat!* (= du kan rende og hoppe).⁴⁷ Her er andetleddet det sønderjyske substantiv en *svat* (= slat, rest, ubetydelighed), der også bruges flittigt (med eller uden forleddet *katte-*) i forbindelser som *ikke en svat* (= nordjydernes *ikke en kattehale*, el. med helt andre substantiver: *ikke en døjt, ikke en skid* etc.).⁴⁸ Sammensætningen *kattesvat* synes simpelthen at være en (lydligt heldig) kombination af sønderjydernes *svat* og det fællesjyske *kattehale*.

Al den indifferens, der ligger indbygget i håneformlerne, viser sig endelig også i sønderjyske udtryk som: *æ bryrre mig en katsvat om, hvad han siger ...* = *det er jeg ligeglad med*⁴⁹; *det kan være én katsvat, om det bliver i dag eller i morgen*.⁵⁰

Selvbevidst – men også en hyggespreder

Der er imidlertid helt andre sider af kattens væsen. Vanligt bruger den en rum tid på renligholdelse af pelsen og fremtræder derpå som indbegrebet af sirlighed og elegance: *stedmoderens egne døtre skulle*

ODS.X.197. Fra Jylland har vi kun to optegnelser af sidstnævnte udtryk: Top. 2694 °Darum: *han er hverken for æ kat eller æ lille hund heller*. Top. 3258 °Als: *hun er ikke for æ bare kat = hun er dygtig, ikke tabt bag en vogn*. I ØMO. er udtrykket (i forskellige varianter) optegnet fra henved et dusin lokaliteter. – ³⁸ Top. 1432 Skyum. Mors.I.96. – ³⁹ Top. 2044 Ellekilde.BJ.38. – ⁴⁰ Top. 3044. – ⁴¹ Top. 1384. – ⁴² Top. 1393 Lyngby.Opt. – ⁴³ Top. 1355 °Torsted. Og tilsvarende (med gentagelse af verbet fra den andens udsagn): *vil, skal, kan du ikke en kattehale!* – ⁴⁴ Når det lige netop er kattens hale (og ikke nogen anden kropsdel), der dominerer i sådanne håneformler,

*ha lov at sidde inde i stuen og sy og spinde, så glatte og snøge (= pyntelige) som en slikket kat.*⁵¹ Med elegance følger selvbevidsthed, og det hedder da også med en talemåde, at *en kat kan kige* (lige ind i øjnene) *på en konge.*⁵² Når katten svanser velfornøjet omkring, med højt hævet hoved, halvt lukkede øjne og halen i vejret, kan den virke yderst fornem; fuldt forståeligt er metaforen *kattehalset* i Sønderjylland og dele af Sydjylland blevet den foretrukne gløse for overlegenhed, indbildskhed, storsnudet adfærd: *de er bleven så kathalset, efter de er kommen til penge.*⁵³ Mellem Aabenraa og Flensborg bruges også betegnelsen *kattehalet* – måske under indflydelse af det plattyske synonym *kattstertig*, og nok med en lidt hånlige bitone (pga. den latrinære association omtalt i note 44).

Der skal nok være en midtvestjysk læser, som nu erindrer sig den stedlige betegnelse for kræsenhed: at være *katten*. Men dét er næppe et ord dannet på grundlag af *kat*, for adjektiv-endelsen *-en* ses på dansk sjældent føjet til et substantiv; oftest er det en gammel participium-endelse, eller det er en herudfra generaliseret endelse føjet til en verbalstamme: *voksen, hoven* etc.⁵⁴ Udgangspunktet for *katten* burde altså snarest søges i et verbum at **katte*, **katne* el.lign. – el. måske **kakke*, da adjektivet har sideformen *kakken* – men det er indtil videre ikke lykkedes os at opspore et sådant verbum. Varianterne *katte-* el. *kakkevorn* (sporadisk optegnet) synes helt sekundære.

Når katten er mæt og har gjort sit toilette, råhygger den og spinder veltilfreds – ja, godt nok “knurrede” den på lidt ældre jysk⁵⁵;

skyldes det formentlig den oplagte association til *røv*; læs mere i Ord&Sag.2001.36ff. om den gennemgående latrinære tone i sådanne hånlige afvisninger. Se tilsvarende vendinger i ØMO.9.293. – ⁴⁵ Top. 1351: *åh, gjorde du it en (god) (katte)kabese = vist gjorde du ikke; man tvivler på det osv.* – ⁴⁶ Top. 3242. – ⁴⁷ Top. 3112. – ⁴⁸ Top. 3088: *han ejer it en katsvat, han er it en katsvat værd!* – ⁴⁹ Top. 3243. – ⁵⁰ Top. 3061. – ⁵¹ Top. 1252 Grøn.Opt.96. – ⁵² Top. 2353 Ussing.Erritsø.199. – ⁵³ Top. 3211

Ved arnen. Pennetegning 1866.
Gunnar Knudsen: *Dansk Bondeliv i
forrige århundrede*, s. 44.

deraf følgende ordsprog: *æ kat knurrer e't, før den får mus, og en pige e't, før hun får hus* (dvs. får sit eget hjem).⁵⁶ Så vil den gerne kæles for og lever selv op til frasen *så sleg* (= kælen) *som en kat* – i hvert fald for et stykke tid. Den lader sig nusse af børnene – eller af husmoderen, som sætter sig og tager et hvil med katten på skødet. Og netop dén situation er i Nordvestjylland blevet billedet på, at man har alting i orden i god tid, før der kommer gæster, sådan at der bliver tid til at tage hjerteligt imod dem, og de føler sig velkomne: *fortalte én, at hun*

*ventede sjældne fremmede, kunne den anden svare: så skal du sandelig ha æ kat po æ knæ! – hun har ret æ kat på æ knæ for ham = hun gør (meget) ud af ham.*⁵⁷ Til gengæld bør man som gæst huske, at *det er bedst at gå, inden de begynder at genne katti uk* (tegnet til, at nu er det sengetid).⁵⁸ I det hele taget synes kombinationen af kone og kat at stå for huslig hygge: *æ kat og æ kone og æ klemme* (dvs. ildtangen brugt ved madlavning på komfuret) *skal altid ved æ hus blive hjemme*⁵⁹ – og omvendt: *hvor konen er forhad, katten forsult og kakkelovnen rustet, dér er det it' godt at være.*⁶⁰

⁵⁴ Løjt. – ⁵⁴ AaHans.MD.II.431f. – ⁵⁵ Top. 1253: *nær katti sidder og knurrer, er haj godt tilpas*. Top. 2224: *knurre ... om hunden, når den er vred, og om katten, når den e i godt humør*. I mange yngre kilder (ja selv Skautrup.H.II.38) har man dog indlånt rigssprogsordet *spinde*, og så bliver *knurren* til en vredsladen lyd også fra katte. – ⁵⁶ Top. 1320 AarbThisted.1948.271 (men med varianter i hele Jylland). – ⁵⁷ Top. 2425 HPHansen.Opt. (to citater sammenskrevet). Som alle gamle, ikke fuldt gennemskuelige talemåder ses også denne forvredet: *Når et gilde havde været særlig godt og flot, blev der sagt: Der var æ kat o æ spid* (top. 2353 Ussing.Erritsø.190). – ⁵⁸ Top. 1218 AarbVends.1935.136. – ⁵⁹ Top. 3092 SJyMSkr.V.126. – og negativt udtrykt: *hvor æ kat og æ kone går meget ad æ by* (= i byen), *der er ingen af æ dele godt* (top. 2694 °Darum). – ⁶⁰ Top. 2224 – med varianter som: *en kan kende en sølle hus på tre ting: en forsult kat, en skiden kakkelovn og en forknyt kone* (top. 2521 AarbHards.1930.131).

Falsk, med forbindelse til mørke magter

Just som katten lader sig klø bag øret, kommer den på andre tanker, og så skal man ikke forlænge spillet⁶¹ – for *hven æ kat er finest, så vil den klese* (= kradse, rive).⁶² Der anes en grumhed lige under den nette, men falske overflade, udmøntet i adjektivet *kattevenlig* (= upålidelig) og i talemåden *at kællinge* (= kæle) *for nogen som katti for musen* (*kløerne er altid parat til at rive*).⁶³ Ikke sært, at en listig og falsk kvinde kan kaldes en *kat*.⁶⁴ Uhyggen sniger sig nærmere i betegnelser som *kattejammer* (modsat det spøgende *kattemusik*, *kattekommers*) om de natlige eskapader, hvor kattene rives og får killinger, jf. *kattepine* (egl. med forestilling om en smertefuld parringsakt hos katte⁶⁵).

Det er overhovedet først efter mørkets frembrud, at kattens fremmedhed rigtigt blusser op. I mørket lyser dens gule øjne ildevarslende; derfor navnet *katte(byld)sten* om små blege kvartssten i strandkanten, med hvilke man kunne slå gnister, men som også kunne forvolde ondartede *kattebylder* hos børn, der legede med dem.⁶⁶ If. ældre tiders overtro afspejlede de glødende øjne i det hele taget

– ⁶¹ Jf. talemåden *klem på æ kat* (dvs. kæl for den), *lag* (= mens) *æ hale står* (top. 2694 °Darum). – ⁶² Top. 3116 Kok.Ordspr.28. Med varianter som: *sleget* (= aet) *kat kan også rive* (top. 2138 °Hundslund). – ⁶³ Top. 1218 AarbVends.1935.136. – ⁶⁴ Top. 1432 Skyum.Mors.II.300. – ⁶⁵ Top. 2481 Skautrup.Hards.I.124. – ⁶⁶ Fx top. 2044. – ⁶⁷ Fx top. 1319 Kvolsgaard.L.22: *For resten skulle det være godt i sådan et nyt* (dvs. nybygget) *hus at begrave en levende sort kat under dørtrinnet ... så kunne den rive alle hekse, der ville prøve at gå ind der*. Smsts.132: *når den unge kone flyttede i sit nye hjem, skulle hun have stjålet en kat et sted ... og kaste ind i sit nye hjem, før hun selv gik ind, og når det skulle være rigtigt godt, (da) ind i hvert rum*. 1495 HimmerlKjær.1940.42: *Min nabo ... hvis køer ville "sætte på mælken"* (= gik ned i mælkeydelse), *fangede en fremmed kat ... og begravede den levende inden for kohusets dørtærskel som råd mod dette*. – ⁶⁸ I nyere tid som en trøstende og afledende spøg til

kattens forbindelse til mørke magter. Forhekselse kunne fx forebygges eller afvendes ved at nedgrave en levende kat under dørtrinnet⁶⁷, og hvis man fejlede noget, kunne det *kastes på katten*.⁶⁸ Sankt Hans aften red hekse lige så gerne til Troms kirke på katte som på kosterkafter⁶⁹, og såvel djævle som hekse forklædte sig jævnthen som katte.⁷⁰ Op i nutiden ender sådanne forestillinger naturligvis som en morsomhed: *a vil gerne se dig i menneskeskikkelse, sagde maj (= manden) til degnens kat, haj troede, det var døvli (= djævelen)*⁷¹ – eller i talemåder, som når opvarmning af ovnen i sydjysk kaldes *at jage* (el. *drive*) *den sorte kat af æ ovn*⁷² (mens det i det øvrige Jylland altid er *den sorte mand*) – eller når kærester kunne siges *at rende kat* og *Per trold med hverandre*.⁷³ Det er ganske uvist, om også den kat, man til fastelavn slår af tønden, oprindeligt hører hjemme i dæmonisk sammenhæng.

Siden reformationen har vi i Norden bandet ved de onde magter (fanden, djævle) eller ved sygdom og ulykke (*pokker* = kopper; *skam*).⁷⁴ Og når nu *for katten*, *kattens*, *katten rive-me*, *katteme* er almindelige jyske bandeord – formelt på linje med *for fanden*, *fandens*, *fanden hakke-me*, *fandeme* – så kunne man fristes til at anse dem for reminiscenser af den nævnte gamle overtro. Men det holder ikke stik: ederne med *katten* er blot surrogater (vist fra 1800-tallet, hvor banderi blev vulgært) for tilsvarende eder med *satan*. En anden let maskering er *for sytten*, og tilsvarende er *dæleme* blevet maskeret som *duleme*, *suleme*, *huleme* etc.

Og konklusionen er ... ?

Sammenfattende kan vi konstatere, at katten optræder med en bred vifte af (ofte modstridende) roller i bondens forestillingsverden og

barn, der har slået sig (top. 1319: *spyt det ud i vor kats røv!*). – ⁶⁹ Top. 3200 JKamp. DfM.204. Mere om Troms (og alternativet Bloksbjerg) i Torben Arboe: *Phraseological aspects of Jutlandic*, i: Antonio Pamies & Dmitrij Dobrovolskij: *Linguo-Cultural Competence and Phraseological Motivation* (Ballmannsweiler 2011), 349ff. – ⁷⁰ Top. 1344 AarbThisted.1919.24: (vidne i hekseproces 1686:) *Fanden var da i en sort kats lignelse* (= skikkelse). Se F.II.107f. for videre henvisninger. Udsættes en sådan katteham for beskadigelse, slår det tilbage på den, der gemmer sig i den, jf. top. 2353 Ussing.Erritsø.177. – ⁷¹ Top. 1218 AarbVends.1935.130. – ⁷² Fx top. 2592. – ⁷³ Top. 2642. – ⁷⁴ Jf. Viggo Sørensen: *Jyske bandeord og deres herkomst*, i: DT.V.86ff. – ⁷⁵ Top. 1218 AarbVends.1933.104. – ⁷⁶ Top. 2481 Skautrup.H.II.103. – ⁷⁷ Top. 2494 HPHansen.Opt. – ⁷⁸ Top. 2685, hhv. 1392 °Agger.

derfor er brugt som alsidig brik i sammenligninger, metaforer og talemåder – akkurat som hunden er blevet det. Alt dette – hvad vi sprogforskere kalder kreativ sprogbrug – vil fylde godt op, nu vi er i gang med at redigere artiklen *kat* i Jysk Ordbog; vi kan formentlig tage pejling efter Ømålsordbogen, hvor artiklerne *kat* og *hund* fylder ca. 18 hhv. 21 spalter, men artiklerne om *hest* og *ko* kun ca. 8 spalter hver. Når det i så overvældende grad er netop katten og hunden, der befolker bondens forestillingsverden, skyldes det

Hvad gør man ikke for en stråle mælk?

naturligvis, at folk jævnligt dagen igennem omgikkes disse dyr – på gårdspladsen, i bryggers etc. – medens de andre husdyr blot var nogen, man på bestemte tidspunkter af dagen opsøgte i mark eller stald. Nærhed indbyder nu engang til genkendelse og forståelse – selv om det dybest set er os umuligt at forstå en kat.

Det vil muligvis undre en nutidsdansker, hvor meget sproglig kreativitet og underfundighed man finder i bøndernes sammenligninger, metaforer og talemåder fra det gamle landbosamfund – som i Jysk Ordbogs kilder rækker tilbage til omkring 1800. Det er bestemt ikke en nedslidt og fantasiforladt bonde, der finder på sligt eller leverer det videre. Vel var arbejdsdagen lang på en gård og arbejdet ofte fysisk krævende, men det var ikke nær så stressende, som mange arbejdsopgaver er i dag. Det meste foregik tværtimod i et moderat tempo og var så rutinepræget, at tanker og fantasi fik frit spillerum imens. Meget af, hvad vi har citeret i denne artikel, er næppe fundet på lige nøjagtig af den kilde, vi citerer – for det er i høj grad vandrestof, man kan genfinde andre steder, jf. vores mange referencer til Ømålsordbogen – men det giver stadig et godt indtryk af det psykologiske klima, hvori man frydefuldt brugte løs af dette billedsprog.

Lad os slutte af med nogle talemåder, hvor katten optræder aldeles uforskyldt, men som til gengæld afslører en pragtfuld, aldeles skæv humor. Når man i Vendsyssel blev nødt til “at tage skeen i en anden hånd”, har det alternativt heddet, at *så skal der en anden kat i tøjr*.⁷⁵ Og såvel her som i Vestjylland kunne udsagnet *a ka’t hove* (= jeg kan ikke huske det) udløse drillesvaret *kattehove er gode at lappe træsko med*⁷⁶ – reelt var det naturligvis *hestehove*, der var særlig gode ... *at sko træsko med*.⁷⁷ Fra Vestjylland kender vi endelig også den forvrøvlede talemåde, at *nu skal I se spil og løjer af en lam kat!* (eller, formentlig misforstået: *se leg til en lam kat!*).⁷⁸

Men så er det vist også på tide, at vi siger: tak for kaffe!

